د کتاب پېژندنه

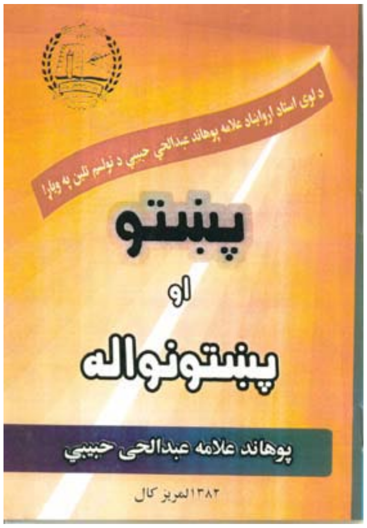

کتاب نوم: پښتو او پښتونواله
ليکوال: علامه پوهاند عبدالحی حبيبي
ټولوونکي: ښېنوا فرهنګي ټولنه
چاپکال: 1382ل/ 2003م کال
خپرندويه : ښېنوا فرهنګي ټولنه
چاپشمېر: پنځه سوه ټوکه
کمپوز/ ډيزاين: جبار ترنګ
کمپيوټرچاري: ښېنوا فرهنګي ټولنه
د خپرونو لړ: لومړی

زموږ يادښت

ښېنوا فرهنګي ټولني د خپل تاسيس له مهاله دا پلان او آرمان درلود چي نوموړې ټولنه به يو مرکزي خپرونی ارګان لري، د ځوانانو، ښځو او نورو اړينو مسايلو په اړه به نوي خپروني لري، بوختوونکي او ارزوونکي پروګرامونه او غونډې به جوړوي، کتابونه به خپروي او . . . .

له دې جملې څخه يې ګڼ شمېر غونډې جوړې کړې چي محسوسي او ګټوري پايلي يې لرلي دي، مرکزي خپرنی ارګان (ښکلا مجله) يې تر دې مهاله پنځمي ګڼي ته رسولې ده او دا دی خپلو سترو آرمانونو ته د رسېدو پر لار يو بل د خير ګام پورته کوي او د لومړي ځل لپاره د هيواد او نړۍ د نامتو او نابغه ليکوال، پوهاند علامه اروابناد عبدالحي حبيبي يو ډېر په زړه پوري او ګټور اثر (پښتو او پښتنواله) خپروي.

دا اثر هغه نسبتاً اوږده مقاله ده چي په پرله پسې توګه د (کابل مجلې) د 1354ل کال په ټولګڼه(کلکسيون) کي خپره شوې ده چي د پښتنو قانون (پښتونواله (يې په خورا عالمانه، ژوره او ښېساري توګه څېړلی او پښتنو و نړۍ ته يې ورپېژندلی دی.

دا چي نوموړې ليکنه له يوې خوا په خپل ډول کي ډېره نوې بڼه درلوده، چي بايد په يو ځايي ډول د هر چا لاس ته رسېدلې وای او له بل پلوه ښېنوا فرهنګي ټولني وغوښتل چي د اروابناد د نولسم تلين په اړه او همدارنګه د تبرک لپاره د خپلو خپرونو د لړ د لومړۍ ګڼي په توګه دغه ډېر ګټور اثر خپور کړي، ځکه نو د ټولني کارنده او ځيرک مرستيال ښاغلي عبدالجبار ترنګ د سترګو په رپ کي په ډېره لېوالتيا سره دغه ښېساري ارزښتمنه مقاله سره يوځای، ترتيب، کمپوز، ډيزاين او سمه کړه او دا دی د يوه کوچني خو په منځپانګه ډېر بډای کتاب په توګه يې ستاسو درنو لوستونکو لاسونو ته در رسوي، هيله ده چي وړ ګڼه به ځني تر لاسه کړئ.

همدارنګه دا يادونه هم کوو چي ښېنوا فرهنګي ټولنه غواړي چي دغه د کتاب خپرولو لړۍ د مهربان اللهج په مرسته وغځوي، چي په دې کار کي موږ د درنو فرهنګپالو او پښتومينو يارانو لاسنيوي ته سخته اړتيا لرو، ځکه وايي چي له يوه لاسه ټک نه خېژي، نو کتاب، مجله او ليکنه برابرول يې پر موږ د چاپ ځواني تاسو وکړئ؛ که داسي وشي، نو ان شاألله د ګوډ فرهنګ پښې به مو بيا روغي او د نړۍ سترګي به يې ننداري ته را واوړي.

تر همداسي يوه مهال پوري
د خدايج په آمان!
اداره
13/4/1382ل_کندهار

ټولــــنه يا اجـتماع

په دې لاندي کرښو کي زه د خپل وسه سره سم د پښتنو اجتماعي روحيات، پسيکولوژي او عقليت څه نه څه څرګندوم او هغه شيان چي د پښتنو او پښتنوالي ځلي ځني او ځاريږي، تر څېړني لاندي نيسم :

ټولنپوهان يعني اجتماعيون او د اجتماع علما Sociologists وايي :ټولنه يا اجتماع په موجوداتو کي يو خاص ناموس دى، چي هيڅ شى له دې څخه نسي وتلاى، يو ژوندى جسم که انسان وي، که حيوان، که کوچنى ذره بيني مکروب، دا ټوله له خورا وړوکو کيمياوي ټوټو څخه جوړ سوي دي، او دا ټوټې له هغو ښېخي کوچنوټو ذراتو څخه مرکبي دي، چي په پښتو يې کک او په عربي يې جوهر فرد او په اروپايي ژبو يې atoms بولي، دا ککونه په طبيعت کي د ټولني خاصيت لري او د غه خاصيت يو د بل سره نښتون د ژوندون حرکت پکښي پيدا کوي. کوچني او لوى ژوي(حيوانات) ټوله په دغه اجتماعي خاصيت د ژوندون مجموعې لري، چي د دوى اجسام ځني ترکيب سوي دي، لکه د ژوندېو شيانو اجسام چي د ژوند له مجموعو څخه جوړيږي، دغسي هم هر جسم او هر فرد له نورو سره نښت او يو ارتباط لري، په خزندو او چنجيانو او لويو حيواناتو کي هم دا خاصيت سته، هغه حيوانات چي نباتات خوري، ښېلي ډلي لري او الوتونکي هم شخړـ شخړ الوزي، پيلان په زنګلو کي تر 150 پوري يو ځاى په ټولنه کي ګرځي، دغسي هم نور هګان يعني وحشي حيوانات لکه د افريقا ښزوګاني توکم ـ توکم دي او يوه نوعه ښزو چي سيرکوپيتيکوس cercopithicus نوميږي ډله ـ ډله د خپلو مشرانو تر اداري لاندي ژوندون کوي، مشر يې ګوماري يا يې ژغوري، ګوريلا او بابون تر دې لا ښه اجتماعي ژوندون لري .
مګر انسان خو په يوه مصنوعي او عقلي اجتماع کي ژوندون کوي، او دا خپل اجتماعي حيات هم تر يوائځي ژوندون ښه ګڼي او اجتماعي نظامات او افعال يې پر مقايسه او استدلال او استنتاج ولاړ دي .پرته له دې څخه د انسانانو ځيني وحشي قبايل هم د ټولني روح لري، هره ټولى يې له څو کورنيو څخه جوړه سوې، لکه د استراليا ، جنوبي افريقا او سيلان ځيني ټولني .
د موجوداتو دغه حال ته چي ځوک ځير سي، نو داسي ورته ښکاره کيږي، چي "ټولني ژوندون" د انسانانو دپاره طبيعي او حتمي دى او زړو پوهانو چي انسان مدني يې بالطبع باله، هم مطلب دغه و، چي اجتماعي احساس يې پر طبيعت او خاوره ور اخښلى سوى دى او د ده د ژوندون لوازم او اړتياوي هم په يوازيني ژوندون کي نسي بشپړېدلاى، د خپل ژوندون دپاره اړ دى، چي د نورو کومک او مرسته ځانته وموميا و د ټولني په سيوري کي ځان وژغوري
په حقيقت کي د انسان سعادت او کمال او نوري ټولي ښېګړي په اجتماعي ژوندون کي حاصليږي او د ژوندون ټوله مزايا هم بېله اجتماع لاسته نه راځي، ولي چي انسان د نورو په مرسته د ژوندون فوايد او منافع لاس ته راولي او د سعادت ژوندون ته رسيږي او يو انسان يوازي او بېل ټوله ښېګړي نسي ميندلاى

پښتـــو او اجـــتماع
پښتون ملت خو د تاريخي تحقيقاتو له پلوه هغه زاړه آريانان دي، چي دا څو زره کاله پرله پسې په دغه خپله ځمکه "پښتونخوا "کي پراته دي، په پښتنو کي تر اوسه هغه د آريانانو زاړه خواص او تاريخي مزايا ليدل کيږي، په اجتماعي حالاتو کي، خو دا يوه منلې خبره ده چي کورنۍ د ټولني منشا ده او د اجتماعي ژوندون زده کړه او وده هم لومړى په کورنۍ کي کيږي، اجتماعي عواطف او د ټولني د وروړګلوۍ سپېڅلي احساسات، خو لومړى په کورنۍ کي زېږي .
نو کورنۍ د ټولني يوه کوچنۍ نمونه ده، ډېري کورنۍ بيا سره يو ځاى سي او يوه ټولۍ ځني جوړه سي، ډېري ټولۍ چي سره ونښلي، نو يو اولس ځني روغ سي، ډېر اولسونه نو ملت تشکيل کي، لکه پر جغرافي وېش چي هم له ډېرو کورنيو څخه يو ښار او له ډېرو ښارو څخه يو ولايت او له ډېرو ولاياتو څخه بيا يو مملکت جوړ سي.
دا خو يو طبيعي عام اجتماعي ناموس دى، چي د پښتنو ټولني ژوندون هم پر دغه پيلامه ټينګ دى، په پښتنو کي "کورنۍ " خاص اهميت درلود او ډېري کورنۍ چي ځانته يې خصوصي عقلي او ادبي او اولسي امتيازات درلوده، دغه خپل وضعيت يې پښت تر پښته ساتلى، کوم ځلمى که د ننګيالو ټبر ته منسوب و ، هغه به ضرور ننګيالى راوتلى، تر کورنۍ وروسته (پښه) خپل کام (زى) نور مراتب وه، چي په پاى کي نو ټوله په پښتون ګډېده او دا ټوله کورنۍ، ټبرونه، د پښتون ملت اجتماعي شعبې وې، چي د اجتماع په علم کي "سلاليه ټولنه" ورته وايي او داسي ټولني د خپلوۍ، تناسل په رابطه جوړيږي او د دوى وينه او پښت هم تقريباً يو وي.
په سلاليه ټولنو کي دوه ډوله روابط سته، چي ځيني پر مندو سره وېشل کيږي او ځيني پر پلرو ، پښتانه خو هغه قبايل دي، چي پر پلرو سره وېشل سوي دي، او "ابوت " پلارګلوي د دوى د وېش سېه وه، د پښتنو "اسماً الرجال "په تاسي ته ښه ښکاره سي، چي هره ټولنه بېل پلار لري، او دا پلرونه په پاى

کي ټوله د پښتون په لوی پلار گډېږي او په دوی کي د پلار د قبیلوي وېش مسلسل عنعنات سته .
په زړو آریانانو کي هم، لکه چي داسي وېشونه وه، وکتوگیکر
W. Geiger الماني محقق مستشرق لیکي چي پخوانو آریانانو هم داسي قبایل درلوده، چي سره خپل به وه.
په زړه اوستا ژبه کي ویس Vic او دغسي هم د هند په رگویدا زاړه کتاب کي دغه کلمه د کورنۍ او ټبر او قبیلې په معنا راغلې ده، د ایران د داریوش د بېستون په لیکو کي (لومړی ټوک 65 وینا) کي هم د ایران زړې لس قبیلې ذکر سوي دي.
د اوستا او رگویدا چي د آریانانو زاړه کتابونه دي، د (ویس) کلمه کټ مټ د پښتو اوسنۍ کلمه) دیس) ده، چي په هغه زړه معنا په پښتو کي ژوندۍ او فقط (د) يې په (و) بدل سوی دی . دال او واو ډېر سره اوړي، مثلاً کندهار کي وايي کنبېښوول، ننگرهار کي وايي کنبېښودل، دوکتور گوستاولوبون د زړو آریانانو د کورنۍ په بحث کي لیکي:
"چي پخوا د دوی د ژوندون او معاشرت اساس په کورنۍ ټینگ و، ټوله خلق خپلو پلرو او نیکونو ته منسوب کېدل، بلکي دوی د خپلي کورنۍ پرستش کاوه او کوزده او تولد او تناسل يې مذهبي مبارک دودونه گڼل، نو له دې جهته چي د دوی پښت پاته سي او ټبر يې ډېر سي، زوی پر دوی ډېر گران او زېږېدل يې هم خوښي وه، د زوی نه درلودل يې د کورنۍ وراني او د پلرو د نامه ورکېدل گڼل.
د هندي آریانانو په زاړه کتاب رگویدا کي هغه خوښۍ ذکر سوي دي، چي پخوا آریانانو به له خپلي کورنۍ څخه اخیستې، د رگویدا دغه جملې دلالت کوي، چي په دوی کي کورنۍ څومره قدر درلود:
"خـــدای تعالی د ژوندون واکمن دی
ما لک الملک دی، دې ښاغلي کورنۍ
سړو ته ورکوي، خدایه موږ ستا مربي یو،
بې اولاده بې ښېگړي مـــو مه وژنې "
له دې لوړو تشریحاتو او تاریخي اسنادو تاسي ته ښکاره سوه، چي پخوا د پښتنو اجتماعي ژوندون پر کورنۍ بنا و او دا اجتماعي دود تر اوسه هم پکښي ټینگ دی.
دا ځلور زره کاله چي دوی په دې خپلو گرانو ځمکو کي په خپلواکۍ اوسېدلي دي، دا زبادوي، چي د دوی اجتماعي وحدت کلک او یو د بله د خطر پر وخت خورا متحد او سره یو وه، د دې دپاره لازمه ده، چي موږ تاریخ ته وگورو، په لاندي ویناوو کي به پر خپل ځای موږ مفصل مثالونه د تاریخ له مخو څخه در وړاندي کړو.

وحیات؛ یا د ټولـــني نفسیات

طبیعي پوهان انسانان د رنگ پر اقسامو وېشي مگر اجتماعي فلاسفه ملتونه د روحیاتو پر اصولو سره بېلوي. دوی وایي چي هر ملت ځانته بېل فکري او عقلي او روحي ممیزات لري لکه د دوی جسماني خواص چي گوښي-گوښي دي، دغسي هم د دوی عقلي خصایص او روحي ممیزات سره بېل وي، دا خواص د دوی قومیت او ملیت جوړوي او هغه علم چي له دغو روحیاتو او ممیزاتو څخه بحث کوي پسیکولوژي Psychology يې بولي چي د افرادو جذبات او روحي کیفیات بېل او د ټولنو او مللو دا بېل څرگندوي چي اخلاق او خصایص او گوښي دودونه او ځانته مشاعر او احساسات چي هر ملت يې بېل-بېل لري او هغه جذبات او ذهنیات او تصورات او اوهام او عقاید او نفسي چي یو ملت له بله بېلوي، دغو ته د ملت "اجتماعي نفس" یا ملي روح وایي د علم النفس او پسیکولوژۍ په اصطلاح خو "ټولنه" هغه بولي چي انفرادي مشاعر او احساسات يې په یوه مقصد پکښي غونډ او د "فکري وحدت" تر اصولو لاندي وي.
د ملتو دغه روحیات او اجتماعي نفسیات دي چي د دوی ټوله ښېگړې پورې تړلي او د هر ملت ثقافت او مدنیت هم له دغو څخه زېږي.
د هر ملت تاریخ د دوی د روحیاتو ښکاره کوونکی او د نفسي خصایصو هنداره، هره لوړتیا او بری او هر کښته توب او پرزېده چي یو اولس ته ورپېښېږي دغه د دوی د روحیاتو اغېزه او نتیجه ده. گوستاولوبون وایي که انسان نابېره یوه پردي هېواد ته ولاړ سي لومړی شی چي دی يې هلته ویني د هغه قوم خپل خصوصي اخلاق او روحیات او مشترک جنسي صفات دي چي په ټولو وگړو کي څرگندېږي او دا ښیي چي هغه اولس ځانته یو بېل "روح" لري او اجتماعي نفس يې هم گوښی دی.
د دې علمي خبري مثال د دنیا په ټولو ملتونو کي څرگند لیدل کېږي په ټوله دنیا کي یهودیان کاغ، طماع، گټه خوښوونکي او روپۍ ټولوونکي دي. کورگاني توکمونه په تالا او یرغل او سخت ژوند ښه پوهېږي، کرنه او تجارت يې له لاسه نه راځي. د انگلیسانو په ملي روح کي متانت او کلکه اراده سته .امریکایان عملي روح ډېر لري. هندیان روحاني ژوند او تصوف افکار غوره کوي، دغه" خصایص بارزه "یا اخلاقي او عقلي نوامیس چي د ملت اجتماعي نفس ځني جوړېږي حقیقتاً د ملتونو د ارتقا یا لوېدو سبب گرځي او خورا درنې-درنې اغېزې هم لري

د پښتـنو اجـتماعي نفس او روحیات

لکه ټوله ملل چي ځانته خصایص او ملي روحیات لري دغسي پښتون هم یو بېل اجتماعي نفس لري چي دغه نو پښتانه له نورو ملتونو څخه بېلوي او د دوی د ملیت تېره پر مخصوصو اصولو باندې ایږدي د پښتون د ژوندون لاري، اداب، دودونه او د تفکر ډول او د ادب اسلوب او د خیالاتو او جذباتو رنګ بالکل له نورو مللو څخه بېل دی یو پښتون چي هر ځای وي دغه خپل خصایص دی له نورو څخه په پښتنواله بېلوي او د ده د پښتنو روحي پلوشې هر ځای ځلوي، پښتانه ځانته بېل روحیات او ګوښي نفسیات او اجتماعي دودونه لري چي دغه ټوله موږ "پښتو او پښتنواله" بولو د پښتو او پښتنوالي توکونه او ارکان او نور لوازم او خصایص موږ د مخه د طلوع افغان د 1315 کال په ګڼه کي وروسته بیا د کابل په کالنیو کي هم پښتنو ښاغلو لیکوالو شرح ورکړې وه. زه دلته د پښتو او پښتنوالي ارکان او عناصر نه شمېرم او نه یې څېړم، غواړم د نفسیاتو او تاریخ له پلوه یې تحلیل کړم.

اجتماعي علماوو او د بشر د لوړتیا د فلسفو پلټونکي روحیاتو ته دومره ډېر اهمیت ږدي چي ګوستاولوبون لیکي:

"روزنه او نور ټول اړوونکي عوامل د انسان عقل او ادراک ته تغیر ورکولای سي اما روحیات یې نسي وړ اړولای او روحي خصایص نسي ځني بېلولای هغه وخت موږ یو ملت له خپله حاله اوښتی بولو چي د ده ملي روح هم پر بله خوا وګرځي او ملي روحیات ځني ولاړ سي".

زموږ ملي روح یعني پښتو او پښتنواله خو هم پر دغه علمي اساس په پښتنو کي خورا ټینګه ده. هغه عوامل او اسباب چي "ملي روح" په جوړېږي یعني د "پښتو او پښتنوالي" په بنیه کي موثر دي دوه شیه ډېر مهم دي چي موږ یې د پوهانو د اقوالو په استناد لاندي څرګندوو:

�وراثت

�محیط

اتـــاریزم

جلال بک نوري، یو تورک اجتماعي پیاوړی عالم وایي:

"دغه ملي روحیات او اخلاق او موروثه صفات او د نیکونو مزاج او طبیعت ډېر ځله زامنو ته په وینه کي راځي اوس تورکان داسي ډېر خویونه لري چي دوی له نیکونو څخه اخیستي دي، د ملتونو د انقراض او انحطاط او لوړتیا او کښته والي اسرار هم په اخلاقي توارث کي دي چي په فرنګي ژبه یې اتاریزم Atarism بولي. "

دا ملي روحیات او خصوص صفات چي د هر ملت د ښایست ګېڼه یا ویاړ(عیب) ګڼل کېږي له پلرو او نیکونو څخه زامنو ته رانقلېږي او ورو_ورو ټوله وروستني پښتونه نیسي او سوکه_سوکه د ملت په ټول نفوس کي استقرار مومي.

د ملتونو صفات، لکه جسماني صفات ټینګ دي، او په وراثت سره پر یوه ډول تل له یوه پښته بل پښت ته ځي، د پلرونو او نیکونو آثار په روح کي د هر ملت دایم او کلک پاتېږي.

د هر ملت تاریخ او ژوندون، خاصه نظامات، آداب، فنون، فلسفه او د وطنیت جذبات، ذکا، اخلاق او نور ملي خصوصیات د دوی له ملي پسیکولوژي، څخه زېږي او دغه پسیکولوژي هم په وراثتي اصولو جوړېږي، زمانه او محیطونه که د ملتو روحیات او د ژوندون لاري اړوي، په دغو تطوراتو کي هم د ملي روحیاتو اغېزه څرګندوي، خپل ارثي نظامات او تقالید ساتي او په الیشولو کي خورا سوکه وي په دې ډول ارث د یوه ملت د روحیاتو ټینګه ستنه ګڼل کېږي.

په پښتو او پښتنواله کي ارث لوی عامل دی، ډېر د پښتنوالي عناصر او ارکان موږ ته په ارث له پلرونو څخه پاته سوي دي، د زرو_زرو کالو اخلاق او ملکات اوس موږ په ځانو کي وینو. زاړه پښتانه، خو پر پښتو او پښتنواله ډېر ټینګ وه، د دوی ډېر ښه_ښه او غوره راسخ ملکات او نور خویونه پښت پر پښت زامنو ته رانقل سوي دي.

د مثال په ډول به زه دلته یوه تاریخي مطالعه تاسي ته وړاندي کم:

ډوکتور ګیګر الماني مشهور او معروف شرق شناس د زړو آریانانو پر اخلاقو داسي تبصره لیکي:

"دوی ته دا ښکاره وه، چي موږ له یوه ملته یو، نژادي او پښتني روابطو دوی په خپلو نیکو او پلرونو پوري نښلول، دوی خپله ژبه، دودونه او پښت مشترک سره باله، نو یې خپل ځان (آرین) بللی، چي معنی یې نجیب او شریف او اصیل ده، دوی هر ښه خوی او د خوښولو اخلاق د ځان مخصوص ارث ګاڼه او ځانونه یې لوړ بلل، پردو ته یې په سپکه سترګه کاته. "

دې مستشرق په دې لوړو کلماتو کي کټ مټ د پښتنو سجیه ښکاره کړې ده، ملي غرور او د پښتنوالي ښاغلتوب او په دغو صفاتو کي ویاړل د پښتو او پښتنوالي رکن دی.

اوس چي ځیني خارجي محققین راځي او د پښتنو د خویونو او روحیاتو کتنه او پلټنه کوي، ټوله په پښتنو کي دا خاصیتونه ویني، یو ایرانی مدقق لیکوال او نقاد په دې باره کي داسي لیکي:

"هر فرد افغاني اول خودش و بعد قوم افغان را برګزیدهٔ خدا میداند، و هیچکس را در روی زمین، برابر افغاني نمي پندارد، که اعتدال این فضیلت را نګارنده برای ملت ایران ارزو میکند، وقتي یک فرد افغاني طایفه و قوم خود را برای نګارنده میشمرد، بیاد سخن (داریوش کبیر) افتادم، که با چه

لهجه پر از مباهات نژاد خودش را مینویسد ... پارسي فرزند پارسي-ایراني فرزند ایراني "
په دې ډول، لکه ملي غرور چې له خورا زړې زمانې څخه پښتنو ته له نیکونو څخه میراث پاته دی، او خارجي پوهان یې هم مني، دغسې نور ټول د پښتنوالي عناصر په ارث راغلي، او د زړو پښتنو روح دی، چې اوس ځلیږي، ملا عبدالباقي افغان څه ښه ویلي دي:
بل توکـــم که د کافر مدح کوي له هر قسمه
نه پوهیږي، کل فرنګ دي د افغان تر سپي سي ځار

محیـــط
بل مهم عامل چې پښتو او پښتنواله یې کلکه کړې ده، چاپېر یعني محیط دی، محیط پرټولو موجوداتو او مخصوصاً پر روحیاتو او د ملتو پر راسخو ملکاتو درنې اغېزې کوي، اخلاق، دودونه، جذبات، نفسیات او نور ټول د انسان مادي او معنوي خواص او مزایا د محیط په اختلاف تغیر خوري، هغه آریانان چې له پښتونخوا ، یعني هندوکش، باختر او آریاکوسیا څخه ولاړه، د هند تودو مځکو ته ور شېوه سوه، هلته د دوی ټوله خواص هم وګګگر ځېده هغه چې په دغو غرو کې هلته پاته سوه، خصایص یې ښېل دي او هغه آریانان چې ایران ته ولاړه ښېل راسخ ملکات او روحیات یې په خپلو نوو مېنو او هیوادو کې کسب کړه، هندیان، پښتانه، ایرانیان د اروپا ډېر ملل، لکه جرمنی، انګلیس، فرانس، ټوله آریانان ګڼل کیږي، مګر هر ملت پخپل هیواد او مځکه کې ځانته عقلي او روحي او بدني تطور وکړ. اوس چې موږ ورته ګورو له ورایه ښکاریږي، چې دا پښتون دی، هغه هندي، هغه فرانسوی دی، او هغه بل جرمنی دی.
دا ټوله د چاپېر مخصوص اثرونه دي، چې دا ملل یې سره ښېل کړي دي. د مثال په ډول وایو د غرو او رغو د خلکو روحیات کلک او اخلاق یې متین او له رخاوته تش وي، د پښتنو د ژوندون چاپېر او جغرافي محیط او د هستوګې مځکې خو غرنۍ وي، نو ځکه د پښتنوالي په عناصرو کې هم داسې شیان ګڼ دي، چې د دې ځایو د مېشتو وګړو سره ښایي د پښتنو جغرافي موقعیت خو په پخوانیو پېړیو کې هم داسې و ، چې دوی به له خپله ځانه دفاع کوله، او د خپلو غرونو استقلال به یې ساته.
دې محیط چې ژوندون یې په دې ډول و ، په پښتنو کې دفاعي روحیات او جنګي اخلاق او ملکات داسې قوي کړه، چې "توریالی توب" د پښتنوالي مهم عنصر و ، په نورو څېړنو کې به تاسې ته د محیط د اغېزو نخښې په ښه ډول در څرګندې کړه سي.

د پښتـــنو عقلیت او اخـــلاق
ډوکتور ګوستاولوبون پسیکولوژي پر دوه برخو وېشي :
.1عقلیت.
.2اخلاق.
لاندې پر بېلو-بېلو خواوو باندې بېل-بېل بحث کوم، مګر لومړی دا څرګندوم، چې کوم عوامل پر عقلیت او اخلاقو باندې اغېزه کولای سي؟
د ملتو پر عقلیت او اخلاقو دوه شیه اغېزه کوي:
.1فطرت.
.2محیط.
دا دوه شیه په ګډه یوه ګډه اغېزه لري او که یو د بله سره ښېل سي، نو هغسې اغېزه به یې نه وي، هیګل د المان مشهور فیلسوف او اجتماعي عالم(1770 �1831ع) وایي، چې پر یوناني ثقافت او عقلیت؛ طبیعت اثر نه درلود ، ولې نور ملل د دوی په طبیعي محیط کې ولوېده، نو یې د یونان په راز عقلیت او ثقافت مینده نه کړ، مګر نور اجتماعي علما دې خبرې ته ټینګ دي، چې اجتماعي او طبیعي محیطونه دواړه د ملتونو عقلیت او اخلاق تر اغېزې لاندې راولي، لومړی به د پښتنو پر عقلیت او اخلاقو د دې دوو اثر ښکاره کو:

طـــبیعي محـــیط
طبیعي محیط د مځکې او د هستوګې د ځای جغرافي وضعیت دی. اوبه، هوا ، غرونه، ډاګونه، رغونه ټوله ښېل-ښېل اثرونه لري، پښتانه خو د خپلو مځکو (پښتونخوا) په شنو غرونو او سرسبزو ډاګونو کې هستېدل د هلمند ، ارغنداو ، ترنک ، ګومل، کابل او کونړ آباسین پر شنو او زرغونو غاړو مېشت وه، یا په داسې غرونو کې یې هستوګه وه، چې په ژمي په واوره او په دوبي په وښو او ځنګلونو پټ وه، دغه خلک به د ژمي له سړو څخه تښتېدل ناچاره وه، چې تودو خواوو ته ولاړ سي، پښتنو داسې اقوام" پووندو" بلله او پووندو د سړو غرونو او واورینو مځکو وګړي وه، چې په ژمي به تودو خواوو ته په ټولنه تلل، دې عامل پښتانه سره ګډ کړل، او د دوی روحیات او عقلیت او اخلاق هم سره نژدې سوه، د ژبې بنیه یې هم ټینګه سوه.
دې د حرکت روح په پښتنو کې د ډېریون توان او د سفر د زحمتونو ګلول مینده کړل، پر غرونو ، پر دښتونو ، پر ځنګلو په زیار او ډېر مشقت تېرېدل او

هر څه موانع به چي وه، له مخه يې ليري کول.

دغه د حرکت روح و، چي د پښتنو اخلاقي بنيه يې داسي قوي کړه، چي وروسته د غزنوي او غوري او هوتکو فاتحينو او اعليحضرت احمدشاه بابا په فتوحاتو کي دوی په وارو‐وارو شاوخوا ممالک د مېړو په څير فتح کړل او هيڅ راز موانع يې حايل نسول.

د پښتنو طبيعي چاپېر د لمر په رڼو وړانګو ښکلی او په صافه هوا ډک و، دوی په داسي پاکو مځکو او غرونو او رغونو کي مېشت وه چي هلته ښېله طبيعي دلچسپو مناظرو بل څه نه وه، روغتيا، طبيعي نشاط د قدرت د سپېڅلي ښايست ننداره دوی ته هر کله ميسره وه، نو د دوی عقل او اخلاق هم سپېڅلي وروزل سوه.

اجـــتماعي محيط

د پښتنو اجتماعي محيط، لکه د مخه چي مو هم وويل ډېر ټينګ مبادي او ځانته مخصوصي ښېګړي درلودې، د دې اجتماعي او طبيعي محيط آثارو، چي په دوی کي ځيني ملي دودونه پيدا سوه، پښتانه په ژوندون کي د متقابل احترام ډېر پر خوا دي، د يوه کام يا کهول يو سړی به د بل کلي يا بل کام خواته ولاړ، ژمی، واروه اوره، په کلي يا قبيله کي د مدنيت په ډول دکان او د غذا او خوړو يا د هستوګي ځای هم نه و، نو دې کيفيت پښتانه ناچاره کړه، چي د مېلمنو دپاره ډېرې جوړي کي او په هر کلي کي د نورو قبيلو يا کهولو د مېلمنو د راحت دپاره ډېرې او کوټې دي، ولي که سبا د دې کلي سړی ها بل کلي يا کهول ته ولاړ، نو بې هوري احترام هم کيږي، دې روح په اوږدو زمانو کي د مېلمانه احترام او روزنه داسي د پښتنو په عقليت او اخلاقو کي دننه کړه چي په پای کي به په کلي کي تر هغو چا د ماښام ډوډۍ نه خوړه، څو مېلمه نه وي ورغلی، دغسي هم لکه چي د مخه وويل سوه، کورني روابط خورا ټينګ وه، نو د يوې کورنۍ يا د يوه کلي يا قبيلې چي به يو سړی لېږدېدی، يا به بې وزلي کېدی، دې کيفيت خو د هغې کورنۍ يا کلي اجتماعي عزت او درناوی وروراناوه، نو د پښتنو "بسپنه" يوه اجتماعي موٴسسه چي په نوې ژبه يې "اعانه" بولي، ملي دود سو. دغسي هم د پښتنو مځکي "پښتونخوا" په داسي ځای کي وې، چي د دنيا فاتحين ټوله پر دې خوا راتله، سکندر، مسلمانان، چنګېز، تېمور، بابر، نادرافشار ټوله په دغو مګځکو کي تېر سوه، نو پښتانه خو هم مجبور وه، چي له ځانه دفاع وکړي او خپله آزادي خوندي کي، د دې لپاره جنګي اخلاق په دوی کي قوي او "شجاعت" د دوی د روحياتو او اخلاقو ټينګ ټوک سو، د ميرځمنو په مقابل کي تل يو د بله وعده او وفا يې لازمه ده، دې خوی په پښتنو کي داسي اهميت وموند، چي پر وعده او وفا ځانونه بايلي. اوس چي موږ لږ څه د محيطو اثر پر عملياتو او اخلاقو ښکاره کی نو به لږ څه د دې شيانو اهميت هم ثرګند کو، ګوستاولوبون وايي: "عقلي مزاج او فکري ساختمان هم په اولس کي متفاوت دي، عقلي خصايص او فکري ساختمان د هر ملت د تمدن او حيات عناصر ګاڼه سي، په عقلي خصايصو ملتونه يو له بله سره بېليږي او لکه بدني خصايص عقلي خصايص هم په سوالي نه اړول کيږي، هم دغسي دي. اخلاق چي د مليت ساتنه د او د ملتو عظمت او لوړتيا ټوله په دغو اړه لري، په ژوندون کي اخلاق دي، چي د انګليس کوچنی ملت يې پر ډېرو انسانانو حاکم کړی دی ".رښتيا هم دا ده، چي د پښتنو خپل پښتنوالي روحيات او اخلاق وه، چي دوی يې لوړ کړي او د دوی ثقافت او بري يې خپور کړی و، زه به په لاندي ابحاثو کي په تاريخي او علمي دلايلو د لوړو ويناوو براهين وړاندي کم او د تېرو بحثو توضيح به وکم.

د پښتنو د عقلیت او اخلاقو مظاهر ژبه ، شعر ، متلونه ، قصې ، عنعنات

دا پنځه شیان په ښه ډول د ملتو د عقلیت او اخلاقو یعني روحیاتو نمایندګي کولای سي، ځکه چي دا شیان په ورو_ورو او په اوږدو_اوږدو زمانو کي د ملت له روحیاتو څخه تراوش کوي، نو که څوک وغواړي چي د یوه ملت روحیات وپلټي، ښایي چي د دغو شیانو له پلوه هم ورته وګوري، ولي چي په دغو شیانو کي د پسیکولوژي، مهم مواد پټ پراته دي، زه به د پښتنو د روحیاتو د پلټني دپاره پر دې ټولو بېله_بېله څېړنه وکړم.

ژبــــــه

ژبه د هر ملت پر عقلیت له دې پلوه دلالت کوي، چي په هر عصر کي د عقلي مظاهرو یو مهم مظهر ژبه ده، ولي چي ژبه په یوه پلا نه ده پیدا سوې او نه دغسي بشپړه اخلافو ته له اسلافو څخه راغلي ده، لومړی پلا خلقو پر خپلو اړتیاوو سم ځیني الفاظ جوړ کړه، چي نوي شیان میندل کېدل، نوي کلمات هم ورته جوړېده، چي شیان ورکېده، نو نومونه یې هم له منځه تله، نو په دې راز هره ژبه د یوه مستمر مرګ او ژوندون په مرحلو کي ځي، دغسي هم د ژمي اشتقاقات او تعبیرونه د هغه ملت د لوړتیا سره سم وده کوي، مثلاً که د فرانسوي ژبي یو د سلو کالو د مخه د لغتو کتاب وکتل سي، نو به د راډیو او تلوېزیون نومونه نسي پکي پیدا ، دا خبره نو پر دې دلالت کوي، چي فرانسویانو هغه وخت دا شیان نه پېژانده.

په دې ډول هره ژبه د هغه ملت پر عقلیت ښه رڼا اچوي او د هر مملکت د طبیعت او محیط اثر پکي کیږي، پښتو ژبه هم د دغو ټولو عواملو تر اغېزې لاندي ده، پښتانه خو د غرو او دښتو خلق وه، دوی له بحره لېري پاته وه، ځکه نو بحري حیواناتو دپاره نومونه نه لري، بالعکس د دوی په ژوندون کي مالداري او پوندګي ډېره وه، حیاتيې په غیلو او د پسو په محصولاتو کاوه، نو د پسونو دپاره ډېر نومونه لري، هر راز پسه په اختلاف د نوع او عمر نوم پکي لري.

اوښ د دوی د حمل او نقل عمومي ذریعه وه، نو د دې حیوان دپاره هم په اختلاف د عمر متختلف نومونه سته، دا خو یې د اجتماعي محیط اثرونه وه، د طبیعي محیط اثر هم پر ژبه خورا ډېر دی، مثلاً پښتانه ډېر ځله په غرو کي مېشت وه، نو د ډېرو نومونه د اقسامو او اوزانو په اختلاف خورا په پښتنو کي ډېر دي: د طبیعي او مادي شیانو دپاره ډېر مترادف نومونه لري، مګر د معنویاتو او عواطفو او احساساتو دپاره ډېر کلمات نسته، ځکه په دوی کي پته خوا سپکه او یو طبیعي او سپېڅلی ژوندون یې درلود ، د سرور او لهو لعب او رفاه او نعمتونو نومونه لږ دي، ځکه چي دا شیان په پښتنو کي نه دي جوړ شوي، مګر د ویر او ناورین نومونه لري، د هجومي اقداماتو لپاره هم متعدد نومونه لري، ځکه چي پر دې ځمکو ډېرو متهاجمینو تعرضونه او تالاوي کړي دي.

له اخلاقي پلوه هم ډېر بد اخلاق په پښتنو کي نه وه، نو ځکه د هغو نومونه، هم نسته.

مثلاً: دله او دیوث په پښتنو کي نوم نه لري چي دا فعلونه نه وو ، نو یې نومونه هم نسته د غرو د اقسامو بېل_بېل نومونه سته ولي چي د پښتنو ژوندون د غرو سره و.

د کږدۍ هر دیرک بېل_بېل نوم لري، ځکه چي په دې د پښتنو روزمره ژوندون و.

هغه کلمات چي قوت او قدرت پکي پروت دی، سته، لکه غښتلی، پیاوړی، ګړندی، زغرده، اما د ضعیف دپاره موضوع کلمات لږ دي، یا نسته ! ولي چي پښتنو ضعیف لږ لیدلي وو ، ټوله غښتلي او توریالي وه.

د طبیعي مناظرو او موجوداتو دپاره ښه_ښه نومونه لري، ځکه چي د قدرت د لاس ښکلي شیان د دوی تر سترګو لاندي وه، رڼا ، وړانګه، پلوشه، رینه(ضیاً) مختلف ډولونه دي، د بارانو دپاره څو نومونه سته، ولي چي د دوی مځکي باراني وې، پسته، ووز، هېښمه، وسه او نور اقسام لري. په مملکت کي لوړي ژوري ډېري وي، نو دې دوو حالاتو ته ډېر الفاظ سته، لوړ، بر، پورته، هسک، پاس، اوچت، جګ(بلند) ، کښته، کوز، شېوه، ځوړ، ځوړ، لاندي(پائین .(

پښتنو پخپل اجتماعي محیط کي ځانته د ژوندون ځیني اصول درلوده، دا اصول (د پښتنو لیار) بولي او د پښتنو په لیار کي، جرګه، ننواته، بسپن او نور دودونه داسي ټینګ دي، چي ټوله یې مني.

دا خو د پښتنو قانوني اجتماعي نظام دی، چي د دوی پر اصولي عقلیت دلالت کوي او اقتصادي نظام یې بسپن تر قانوني کنترول لاندي راولي.

د پښتو د لغاتو او کلماتو مطالعه دا ښکاره کوي، چي پښتانه عقلاً او فکراً حقیقیون Realists یعني د خیالي او وهمي شیانو خوا ته یې لږ میل و ، د دوی ادبیات هم ساده او سپېڅلي او طبیعي دي، خیالیت Idealism لږ پکښي ځلیږي، له ژبي څخه د پښتنو اخلاقي افکار هم ښکندیږي، مثلاً زهره هغه ستوری چي ماښام راخیږي، ځیني پښتانه یې) مېلمه سترګه) بولي، ځکه چي دوی به ماښام ضرور مېلمه ته منتظر وه او یوازي یې ډوډۍ نه خوړه، نو دا د ماښام سترګه دوی "مېلمه سترګه" وباله، یعني هغه سترګه چي دا راوختنه، نو مېلمه هم راځي.

په دې ډول که د پښتو لغتونه او کلمات له روحي پلوه تحلیل سي، نو د پښتنو پسیکولوژي ښه ځني څرګندیږي، پخوانو پښتنو خو د حقیقت Realism خوا درلوده، خیالي نمونه یې نه وه ایښي، یعني هغه شیان چي د دوی د عقلیت دایره هم تنګه نه وه، ځکه چي سرفي مشتقات دومره ډېر دي، چي پر اکثرو انساني حالاتو باندي ښه دلالت کوي، او د دوی عقلي ارتوالی ښه څرګندیږي.

د پښتو ژبې تذکير او تانيث چې پر افعالو او ضمايرو او کلماتو باندې جاري دی، دا راښيي، چې د پښتنو عقليت هر شي ته په داسې سترګه ګوري چې هغه فطرتاً ورسره ښايي، د رجوليت احساسات په دوی کې قوي وي، ځکه نو مذکر له مونثه سره نه ګډوي نر ته ښځ نظر لري، ښځې ته ښځ. دقت او ښه پرتله کول او د هر شي تقدير پر خپله اندازه استعمال يې پر خپله موقع، د ژبې له دې خاصيته ښه څرګنديږي او دا ښيان، خو د عقليت په تکامل کې هم لو برخه لري .الفردفوييه(1838_1912ع) فرانسوی د روحياتو محقق ليکي، چې جرمنيان د احتياج پر وخت ضروري کلمات جوړوي، کانټ او هيګل ځانته د ضرورت له پلوه ژبه جوړه کړېده عربي ژبه هم له دې خوا ارته سوې ده، نولډکه Noldke الماني مستشرق وايي چې د عربو شعراوو ډېر لغات په خپلو اشعارو کې په کوم تقريب په ځيني معناوو راوړي وه، وروسته لغت ټولوونکو خلقو پر دغو کلماتو د موضوعو الفاظو ګمان وکی او پخپلو کتابو کې يې درج کړه، مثلاً هيضم او هراس، چې د زمري په معنا يې راوړي دي، حال دا چې دا کلمې بېلې معناوي لري دا خاصيت تر يو اندازې په پښتو کې موږ وينو، د پښتنو اجتماعي او جغرافي محيط ډېري داسې کلمې ميندلي دي، چې اوس موږ د پښتنو د روحياتو په پلټنه کې ښه کار ځني اخلو، د مثال په ډول لاندي تشريح وګورئ:

پسله 616هـ کال پر آسيا د پرديو تاړاکونه او يرغلونه پيل سوه، چنګېز او زامنو يې لومړی پلا پښتونخوا او د دې ځای ودان ښارونه تالا کړه، وروسته ګوډ تيمور، د خپلو پلرو ياد تازه کی، وروسته بابر هم د پرديو ناورينونه نوي کړه، تر بابر وروسته د ډهلي د پرديو پاچهي د پښتنو سره سخت جنګونه وکړه، په وارو_وارو د ډهلي د شاهنشاهۍ عسکر راغله او غوښته يې چې د پښتنو آزادي سلب کي، او دوی مريان کي، دا تاړاکونه پنځه سوه کلونه مسلسلاً پر پښتنو جاري وو، پښتنو پردي پاچهان خپل دښمنان ګڼل، ځکه چې پر دوی يې زيل_زيل ظلمونه کړي وه، نو وروسته د پردي کلمه داسې سوه، چې د ظالم سره مرادفه يادېده دا کلمه هر ځای د غم او ناورين او ورانۍ او ظلم سره يو ځای سوه .

بالعکس، چې د پنځو سوو کلو دمخني پښتون ته پردي يا پرديو اله کلمې ويلې وای، نو به ده د يوه ظالم، وحشي او ټولو انساني ښو صفاتو څخه عاري، يو سړی ګاڼه.

له دې څخه موږ ته څرګنديږي چې پښتانه پخپل خصوصي او ملي عقليت او اخلاقو کې په کومه درجه ټينګ او کلک وه او خپل مبادي او عقلي ساختمان يې خوښ او پر ګران و، نو دوی پوره اوګوئيست Egoists يعني پر خپلو ښېګړو مين دي.

سيد جمال الدين افغان وايي چې د پښتنو صوري هيکل او د تنديو کوتونه د دوی جسماني قوا او حماسي شوکت ښکاره کوي، دغسې هم د پښتو آهنګ او لهجه او د دوی ږغونه او د ژبې دروندوالی او صلابت يې دا راښيي، چې د دې ملت مزاج خورا کلک او دروند او غښتلی دی .

نو د پښتو ژبې آهنګ او فقه الصوف او ادبي ساختمان او ويناېي جوړښت او د پښتو ويونکو خلکو لوړ روح او متين اخلاق راښيي او دا چې پښتو تر ظاهري ښکلو يا سره سمو کړو او پېيلو الفاظو ډېره معنا ته ګوري او د خبرو حقايق تر ظاهرو کلماتو دوی ته درانه او اهميت لرونکي دي، نو موږ د دوی ژور عقليت او حقيقت روزونکی فکر ځني معلومولای سو له دې جهته هم پښتنو په خپلو ملي اشعارو کې د پردو ملتو مصنوعي وزن او تول نه دی ننه ايستلی.

شعـــــر

د هر ملت اشعار د دی عقلي ژوندون ښه ښکاره کوي؛ اخلاق، دودونه، ديانت، عقليت او نور ټوله خصايص يې پکښې پراته وي، په شعر کې د ملتو اجتماعي نفس او روحي ساختمان او فکري بنيه داسې ښکاريږي، لکه هنداره.

د پښتو په اشعارو کې د پښتنوالي مختلف مزايا پټ پراته دي او د پښتنو د طبيعي محيط او اجتماعي چاپېر يو صحيح مظهر دی، لکه د مخه مو چې وويل د پښتنو شعر هم لکه ژبه د دوی د حقيقي Realist عقليت نماينده ګڼل کيږي او هغه شعري نارې او ټولني او بدلې چې د پښتنو له کومو څخه راوتلي دي، د دوی د روحياتو خارجي صحيح او روڼه مظاهر دي.

شعرا د ملت په افرادو او کورنيو او ټولنو کې ګډ وګړي دي، په هغه احساس چې نور وګړي متحس کيږي، يا هغه جذبات چې د ملت په زړه کې غورځنګ کوي، د شاعر روح هم کټ مټ د هغو تر اغېزې لاندي راځي، نو شاعران موږ د ملتو د افکارو او روحياتو او اخلاقو ښه ترجمانان او نمايندګان بللای سو.

د پښتو ژبې اشعار خو دوه ډوله دي، يو هغه اشعار او بدلې دي چې موږ يې لغړ او سپېڅلی ملي مال بولو او بل هغه شعرونه دي، چې پښتنو شاعرانو د عربو او دري پر ډول ويلي، د دوی ادبي او عروضي او قافيوي اغېزه لري او په افکارو کې هم څه نا څه پردو اشعارو ته نږدې دي.

هغه اشعار چې د وزن او قافيې او نورو خصوصياتو له رويه بشپړ پښتو دي، هغه خو ټوله د پښتني عقليت او تفکر نتيجه ده، مګر هغه اشعار چې عروضي دي او د پردو پر اشعارو سم ويلي سوي دي، په داسې شعرونو کې هم د پښتنوالي عقليت اغېزه کړې او تر خپل ملي اثر لاندي يې راوستلي دي، دلته زه د خوشحال خان د کليات له مقدمې څخه ځو کرښې ليکم، چې په 1317هـ ش کال کې مې ليکلي دي:

د پښتو شعر که څه هم په ډېرو شيانو او خواصو کې د دري او عربي اشعارو سره نږدېوالی او قربت لري، مګر بيا هم ځکه چې د محيط او قوم ذهني او روحي خواص پر ادب اثر لري، نو د خوشحال خان په کلام کې د پښتنوالي ډېر مزايا ليدل کيږي، د عشق دنيا او د ميني نړۍ يوه بېله دنيا ده د عاشق

قلبي واردات او د ده تاثرات پر بل چا نه قیاسیږي، مګر ملي خواص او اولسي ممیزات هر کله په دغه دنیا کي هم او ځاریږي او لکه ادب چي د روحي تجلیاتو هنداره ده، دغسي تو له ملي ښېګړي هم پکښي بربښي.
پښتانه خو په فطرت کي ملي غرور او د روح لوړتیا لري، پښتون هیڅکله په هیڅ ډول داسي خضوع نه کوي، چي د ده ملي غرور ته صدمه ورسیږي، شبلي نعماني په شعرالعجم کي لیکي، چي نسبت و پارسي شعر ته په عربي شعر کي هر ځای د نفس عزت او غرور ساتلی کیږي، مین که څه هم و خپل محبوب ته اړ وي او وصال یې غواړي، مګر دی د ګدا په څېر نه دی، البته جانباز دی، مګر غلام نه دی، د میني مصیبت ته تیار دی، مګر ذلیل نه دی، مثلاً یو عرب شاعر خپلي میني ته داسي خطاب کوي:
فلا تحسبي اني تخشعت بعدکم
ولا انستي بالمشي في القید اخرق
یعني: "دا ګومان مه کوه چي زه په تا پسي خاشع سوم او نه په بند سره زه له یو نه پاتېږم"
بل ځای عاشق خپلي میني ته داسي وایي چي ضمناً د خپل قوم مېړانه او توریالیتوب هم ورښکاره کوي:
اذا اسود جنح اللیل فلتات ولتکن
خطاک خفاقا فان حراسنا اسدو
)عمر ابن ابی ربیعه(
یعني: "چي ماښام د شپې وزر توري شي نو راسه مګر ټېپونه ورو ـ ورو ږده چي زموږ ساتونکي زمري دي"
مګر په پارسي شعر کي عاشق د میني په دنیا کي ځان دومره بایلي او بې خونده کیږي او د معشوق په مخ کي ځان دومره کښته کوي، چي ځان سپی هم بولي:
سحر امـــدم بکویت بشکار رفته بودي
تو که سګ نبرده بودي به چه کار رفته بودي
د پښتو شعر (مطلب وروستني عروضي اشعار دي) که څه هم له یوې خوا شدیداً د پارسي تر اثر لاندي شوی دی، مګګر بیا هم د پښتنوالي د روح لوړتیا پکښي ښکاره کیږي او پښتون عاشق هیڅکله ځان نه سپکوي او خپل غرور او د نفس مناعت نه بایلي په هغو ځایو کي چي د نورو په تقلید څه ویل شوي دي، داسي اشعار بېل دي.
د خوشحال خان په کلام کي د پښتنوالي لوړ او ژوندی روح ښه ځلیږي، مثلاً په دې بیت کي د ځان لوړتیا په څه ښه ژبه محبوب ته ښیي:
مـــــرګ لره یې واړه د ډهلي لښکر راغلی
ته لا د خوشحال په مرګ ځان روغ نه ګڼې ننګ کړې
سربازي او توریالیتوب په عشق کي هم د ده سره ملګري دي او کورټ ذلت او د تحقیر کار نه مني.
په درست جهان به نه وي یو د ما غوندي رسوا بل
ورځم توره وکـښلې چي مین واورم په تا بل
د پښتنو عشق هم ښکاره او سپېڅلی دی، پټ پټانه نه لري، په نره توره مینه کوي، د عشق په دنیا کي خو مین او معشوق ډېر د راز ساتنه او پټول خوښ لري، او نه غواړي چي څوک پر خبري سي:
ز شوق میروم و تو ننګرم در بزم
برای آنکه فتد غیر در ګمان دګر
عاشق د اغیارو او رقیبانو له بېرې د خپل محبوب حال هم په ښکاره نه پوښتي:
بهر مجلس که جا سازم حدیث نیکوان برسم
که حـرف آن مه نامهربان را در میان سازم
مګر د پښتنوالي په دنیا کي دا پټ پټانی نه سته، د پښتنو روح خو غلي اقدامات یا حیلې نه مني د پښتون مینه او میرڅی رڼه ښه ده، خوشحال خان هم وایي :
زه خوشحال کمزوری نه یم چي به ډار کړم
په ښـکاره نارې وهم چي خوله یې راکړه
د پښتنو په روح او عقلیت کي پر ځان ویسا self-help په لوړه درجه سته، د دوی ځانوالی خورا قوي دی، د پښتون پسیکولوژي هم دومره ټینګه او کلکه ده، اساس او ولې یې پر "ځانوالی" ولاړ دی او خوشحال خان د پښتنوالي دا عالي روح په دې ډول ښیي:
د مـــزریو مـــړنتوب په لښکر نه وي

مټ يې هر کله يوازي پر خپل ځان وي
پښتانه د هر راز مشکلاتو په مخ کي ځان نه بايلي، په ثابت عزم خپل کار پر مخ بيايي، دا ثبات او استقامت د پښتنوالي عنصر دی، پښتانه نوي مبادي، په آساني نه مني، چي ويې منل نو يې بيا کوږ نه پرېږدي، خوشحال خان د پښتنوالي دا لوړ همت او ثابت عزم داسي راښيي:
که آسمان دي د مزري په خوله کي ورکي
د مـــزري په خوله کي مه پرېږده همت
لګنده يې دا چي د پښتنو شعر د دوی طبيعي ژوند او سپېڅلی خيال او حقيقت ته نږدې عقليت او درانه او ثابت اخلاق او څاروي تر معنوي او وجداني خواوو حياتي او ظاهري پلوونه رښوي.

مـــــتلونه
زما دا عقيده ده، چي د متل کلمه سوچه پښتو ده، اما ځيني خلک وايي، چي دا له عربي مثل څخه مفغنه سوې ده، که دا دوهم قول ومنل سي، نو په مفغناتو کي د عربي "ث" په "ت" اليشه سوې ده، مثلاً ميراث چي مفغن يې ميرات دی، د مثل کلمه به هم متل سوې وي، د عربي لغاتو پوهان وايي چي مثل يعني مثل(مانند) او نظير وروسته دا کلمه په ټولو حکمتو کي مستعمله سوه، ځيني وايي دا کلمه له عبري مثل څخه جوړه سوې او پر ټولو حکمتو او لنډو قصو او اساطيرو اطلاقيږي په پښتو خو متل هغو لنډو ويناوو ته وايي چي د ښو معناوو او حکمتو څخه ډکي وي، په متلو کي ډېر ځله د ملتو د روحياتو خورا ښې-ښې نکتې پرتې وي، بلکي ځيني پوهان وايي چي تر شعر لا متلونه د ملتو پر عقليت ښه دلالت کوي، ولي چي اشعار د داسي خلقو له کومو راوځي، چي فکر او ذهن او عقليت يې تر عوامو لوړ وي، اما متلونه د عوامو له عقليته حکايت کوي او د متلو الفاظ لکه اشعار مصنوعي او معقول نه وي او د عوامو په ژبه وي.
نو متلونه د عوامو وګړو ږغ وګڼل سي او دلالت يې پر روحياتو تر شعر، ټينګ او د ويسا وړ وي، متلونه د ملتو د اجتماعي ژوندون او د دوی د عقلي هويت ښکاره کوونکي دي، په مختلفو اوضاعو کي د تجربې او ازميښتو نتيجې دي، چي په لنډو کلماتو کي ځای سوې وي. پښتنو متل کړی دی چي "پردی ښې نيمه خوا دي" يا "پردی کټ تر نيمو شپو دی" له دغو څخه موږ د پښتنو ښېل او ځانته درانه او مستقل افکار او روحيات استنباط کولای سو او لکه د مخه چي مو هم وويل، دوی هر کله ځان لوړ او پردي يې کښته بلل د پردو دودونه يې نيمه خوا ګڼل او پر خپل مليت او پښتنواله يې داسي ويسا درلوده، چي د هر ظفر او بري د پاره يې خپل ځان کافي ګاڼه.
پښتانه متل کوي: "جنګ په وسله کيږي او ننګ په غله" له دې متله موږ لاندي خبري استخراجوو:
د پښتنو اجتماعي ژوندون پر جنګ او ننګ ولاړ و، د دوی عسکري احساسات په خصمانه حرکاتو کي او د ننګ جذبات په خپلوۍ او روغه کي د ژوندون مدار وه "وسله" په دوی کي مهمه او هم د اړتيا شی وه.
دې اجتماعي اړتوب دوی زراعت او کرني ته پاڅول، نو يې په اخلاقو کي زراعتي روح او د کرني قدر کول داخل سوه، دا روح که څه هم د زړو آريانانو دی او ستا د دوی زراعتي حالت ښه څرګندوي، مګر په پښتنواله کي خو دغه زوړ روح تطور وکړ او د پښتنو روحياتو سره سم د ننګ د پاره يوه وسيله سوه، له دغه موږ ته اوڅاريږي، چي د پښتنو عقليت بې نتيجې حرکت نه مانه، او د علت او معلول، او سبب او مسبب په سلسله کي بې برخي نه وه.
د اجتماعي ژوندون اساس ننګ و، نو د ننګ د پاره غله او کښت ضرور و، دې کيفيت د پښتونخوا وګړي اکثر کرونکي او زراعت پېشه کړه. "پر پچه وخوت کشمير يې وليد "دا متل موږ ته ښيي، چي پښتنو په عين ملي غرور او د ځان په ويسا کي ځان نه ورکاوه، يعني په لږ څه له هوله نه وتل او نه يې ځايه تکبر درلود، د دوی عقليت ظرفيت او د نفوسو لوړتوب له دې متله ښکاره دی.
"د ډېرو لرګی د يوه غوزی" د پښتنو د اجتماعي تعاون روح څرګندوي، چي د مخه يې موږ په "بسپنه" کي بيان وکړ.
کله_کله په پښتو متلو کي د فلسفې ګراني_ګراني خبري هم راغلي او دا راښيي، چي د پښتنو عقليت سوچه بدوي او غرنی نه و، د دوی په عقليت کي ژورتوب و، مګر طبيعي رنګ يې درلود. د صنعي او موضوعي علومو نه وهلی.
هغه فلسفي قوانين او څلي چي منشا يې فطرت دی، يعني هغه الهی سنن چي پر موجوداتو په مطرد او عمومي ډول جاري دي او قرآن عظيم يې په (لن تجد لسنه الله تبديلا) سره راښيي، د پښتنو په روڼ او رسا دماغ کي دغه مسلم اصول منلي سوي وه، او لکه يو فلسوف او پوه سړی چي د علم او فلسفې له پلوه تعبير په کوي، پښتنو پخپلو سپېڅلو متلو کي هغه فلسفيانه افکار او خيالات ښه ځای او فلسفې له پلوه تعبير په کوي، پښتنو پخپلو سپېڅلو متلو کي هغه فلسفيانه افکار او خيالات ښه ځای کړي دي، مثلاً دا فکر چي جهان زموږ د اعمالو د نتيجو د انعکاس ځای دی او هر سړي ته خپل عمل او د خپلو چارو جزا او مکافات رسيږي، په فلسفه کي ډېر زوړ دی، مولانا جلال الدين بلخي وايي:
اين جهان کوه است وفعل ما صدا
اين صدا هـــا باز ګردد سوی ما
پښتانه دا قانون په اجتماعياتو کي تطبيق کوي، او د بدې جزا تر هغه سخته ورکوي مثلاً خوشحال خان وايي:

که په توره یې جواب ورکړې مردي ده
که وجود دې څوک آزار کاندي په چوب

دا متقابل نتایج او متقابل حرکات د پښتنو د ننګي او اجتماعي ژوندون جوهر دی، د ښو ښه نه هیریږي؛ د بدو بدتره جزا ورکوي هغه چي له نورو غواړي، له ځانه یې هم غواړي، حمید د ناموس او ننګ په ساتنه کي لومړی د بل دا ستایي، چي خپل دا هم وساتلای سي:

چي د بل ننګ و ناموس ساتلای نه سي
و به نه ساتي څوک خپل ننګ و ناموس

د پښتنو دا روح یا د اجتماعي فلسفې مسئله په دغه یوه متل کي ښه څرګنده سوې ده، چي:
"مه کوه په ما، و به سي په تا". په دې ډول پښتو متلونه د پښتنو د روحیاتو او عقلیت هنداري دي که موږ وغواړو چي پر نورو متلو بحث وکړو، نو به مضمون ډېر اوږد سي، اوس مو فقط څو متله د مثال په ډول راوړه.

قصـــــې

د پښتنو ملي قصې او روایات، لکه شعر او متلونه د دوی د پسیکولوژي خواصو څخه ډکي دي، د روغي ژوندون، د جنګ دودونه او آداب د عشق او میني حالات او روحي جذبات د دوی ذهنیت او افکار د ملګری او رفاقت لاري او حالونه شاعرانه حیات، شرافت، د ننګي سره علاقه مندي، توریالیتوب، دفاعي او هجومي احساسات، حتی د ښځو شریفانه اخلاق او ناموسداري او ننګیالیتوب، لنډه یې دا چي پښتني قصې ټوله د پښتنوالي خواص او مزایا لري او ښکاره کوي یې.

د پښتو قصې او نقلونه چي د ځیني ملي پهلوانانو Heroes پر سیرت او حیات مشتملي دي، شاعرانه سپېڅلي خواوي هم لري، موږ د مخه وویل چي د پښتو پر عروضي شعر د پردو اغېزي ډېري خیري پرتې دي، مګر دا د نقلونو اشعار او نارې سپیني سپېڅلي دي او خاص د پښتنو په ژوند او روحیاتو اړه لري، نو ځکه موږ تر عروضي اشعارو داسي بوبي او سچه پښتو نارې او بدلي د پښتنو د روحیاتو په پلټنه کي مهمي ګڼو.

دوکتور ګوستاولوبون وایي :
"قصې ډېر ځله تر تاریخ صحیحي وي او د ملت حقیقي مشاعر څرګندوي، قصې هغه حوادث دي، چي د حکایت کوونکې عاقله په متاثره شوې وي"

نو د پښتو قصې هم داسي دی، چي د دوی ملي روح ښه او څاروي، که مضمون نه اوږد بدلای، نو ما به دا خبري ښې پستې شنلي او پلټلي وای، مګر اوس فقط مثالاً څو اشارې ورته کوم، د "فتح خان بړېڅ او رابیا" په نقل کي دا دواړه مینان پر ټولو واقعو سره ملګري دي پښتني ښځي په جنګ کي پخپله شاملیږي او توریالۍ دي، هغه وخت چي له شپېتو تنو ملګرو څخه یوازي فتح خان او د ده پښتنه مینه پاته سوه، نو سهار رابیا فتح خان ته د جنګ تشویق داسي ورکوي:

سر د سره پالنګه هسک کړه فتح خانه
رابیا ګلي پونده ورته کړه سپریږي

چي فتح خان لا له ځایه نه و راپورته سوی، رابیا د جنګ پر آس سپره وه، د غلیم مقابلې ته تله، نو یې په خپل مین داسي ناره وکړه:

سر د سره پالنګه هسک کړه فتح خانه
رابیا ګلي پونده ورته کړه سپره سوه

فتح خان په داسي حماسي ږغ ځواب ورکئ:
"که تتي د ګواریو ځانګي تتي، یا مي خور یې یا مي مور یې، څو یې نکړم، پر دا سپینه سینه پځي."
په پای کي فتح خان یوازي د جنګ پر میدان پاتیږي، نو وایي:
"یو که بوټی هندوستان مي بوټی۔بوټی=په سپیتانه کي خلاص نه سو، اوس راواړوه د سپینو چړو موټی."

له دغو نارو څخه به د پښتنو جنګي احساسات او د دوی د ښځګو روحي او معنوي غښتلوالی او لوړ مقام تاسي ته ښکاره سي، چي د پښتني عقل او اجتماعي مزاج او فکري ساختمان هم تر پښتون کښته او ضعیف نه و.

د پښتنو پاک او سپېڅلی ژوند او د عفت او ناموس دارۍ حیات د پښتني اخلاقو څخه دی، یعني د پښتنوالي روح، دوی په عفت او پاک لمنۍ کي ساتلی دی، د ښادۍ او بیبو نقل زموږ په قصو کي خورا شهرت لري، عاشقانه احساسات په خورا تېز او تر هر څه اثرناک او اغېزه لرونکي دي، هم د پښتنوالي روح نسي مغلوب کولای، ښادي خو پر بیبو مین و، او بیبو هم د ده په مینه کي لېونۍ وه، مګر د دوی عشق هم د عفت تر سیوري لاندي و او د بیبو ته تر واده د مخه معاشقه لوی پېغور او ناوړه وه، ځکه نو چي یو وخت ښادي له بیبو څخه خوله غواړي، بیبو دا خواست نه مني او ناره پر کوي:
"چي دا ښادي هلک و ما یې تل اودې څړۍ=اوس چي دا ښادي را لوی سو نو د ما غواړي خولګۍ."
په پای کي ښادي چي پښتون ځلمی و، د دې خپل بې ځایه خواهش په پښېمانۍ او د دې دپاره چي ځان د دې اقدام له پېغوره وباسي، له وطنه ورکیږي او

کلی کور تووله پربږدي.
ښادي ولاړ ورک سو ، تېر، کهول يې پرېښود ، بيبو خو د ده په مينه کي سوځي، يوه ورځ چي د بکوا پر دښت کاروان تېرېږي، نو د دې خپل مين ور په ياديږي، وګورئ په څه آرمان ناره پر کوي:
"کاروانونه د بکوا پر دښت تيرېږي=کاروانونه د بکوا پر دښت تېرېږي، ښادي ورسره نسته، په دا نور کاروان مي مينه نه ماتيږي، زما آرمان ښادي مي بايلو."
په دې ډول د پښتنو ملي قصې، لکه آدم خان او درخانۍ، مومن خان او شېرينۍ، جلات خان او شمايله، موسى خان او ګلمکۍ، توردلی او شاهوګله او نوري۔نوري د پښتنو د پسيکولوژي روڼې هنداري دي.

عنعــــــنات

عنعنه يعني له نيکونو او تېرو پښتنو څخه، خوله پر خوله او پښت پر پښت رانقل سوي شيان او دودونه هم، لکه ژبه او شعر او قصص د ملي روح ښکاره کوونکي او څرګندونکي دي، پښتانه ډېري عنعنې لري، خورا ډېر دودونه او رسوم سته، چي له زړو پښتنو څخه معنعن تر موږ پوري راغلي دي، په پسيکولوژي تحقيقاتو کي دې خوا ته په غور کتل کيږي او دا عنعنات د فوکلور اساسي ټکي دي، زه دلته فقط څو عنعنو ته اشاره کوم:
پښتانه وايي، چي د مېړاني باد راوالوت، نو د ځينو پښتنو پر لمن ونښت، دا سي پښتانه په اجتماعي ژوندون کي "لولمن "لري، دوی د رياست او مشرتوب وړ دي، د ځينو پښتنو پر مټ ونښت، دا قومونه توريالي او تنګيالي دي، يعني حربي استعداد يې تر ټولو غالب دی، دغه باد د ځينو قومو پر ژبه ونښت، نو د دې پښتنو مرکه او نطاقي او د علم او پوهني خواص نصيب سوه، له دې عنعنې څخه د پښتنو د عقلي مزاج او روحياتو دا درې اساسي تيرې ښکاري:
.1د رياست او اداري مشرتوب قوه.
.2حربي استعداد او جنګي روح.
.3علم او پوهنه او وينا او علمي تلقينات.
پښتانه ښځو ته په مخصوص نظر ګوري او په پښتنواله کي د احترام مقام لري، ډېر ځله نارينه د وريندارګانو د ناموس د ساتني د پاره سرونه بايلي، حتی د پردو ملتو ښځو ته هم کټ مټ په دغسي سترګه ګوري.
د پښتنو په عنعناتو کي "د پلو روی" خورا اهميت لري، پښتون د خورلڼي پلو محترم ګڼي او تر ډېرو ګټو يا انتقامي اقداماتو تيرېږي، په جنګ کي چي د مېرمن پلو منځ ته راسي، کلی مقاطعه او متارکه وسي، پښتون چي هر څومره په قهر وي، خو د پښتنې خور پلو ته ګوري او کورټ يې تش نه پرېږدي.

ننـــــواتې

ننواتې د پښتنو يو عنعنوي د عذر غوښتلو ډول دی او د کلو۔کلو دښمنۍ او عداوتونه په ننواتو له منځه وځي او دا سي وي، چي د يوه خورا لوی کار يا لوی خصومت د غذر او بخښني د پاره مغلوب يا مجرم سړی د خپل کلي يا کام سپين ږيري او ستانه خپل مقابل ته ورلېږي، کله۔کله چي امر ډېر مهم او د بخښلو قابل نه وي، نو خپلې ښځې په ننواتې ورلېږي.
دا ننواتې دومره اهميت لري، چي پښتون مري، خو ننواتې نه کوي، مګر کې وکړه، نو د ده مقابل پښتون هم ضرور دغه مني او دی بخښي.
د پښتنو له صفاتو څخه ده، چي ننواته به نه کوي او کې وکړه، ها مقابل يې هم ضرور مني، په دې ډول نور ډېر د پښتنوالي عنعنات سته، چي ځيني يې "خادم" او "الفت "زموږ پښتنو ليکوالو ليکلي دي. له دغو ټولو څخه دا ښکاره کيږي، چي پښتانه اخلاقاً په هجومي روح کي خورا زغرد او تند او بيا په بخښنه او عفو کي هم مړني دي.
کې انتقامي جذبات تاوده دي، عفو او بخښنه او د عذر غوښتلو منښت يې هم سته.
دا وه د پسيکولوژي ځيني اساسي ځلي چي موږ لنډ۔لنډ څرګند او په دې لاړ کي مو استفاده ځني وکړه، ځکه چي مضمون اوږديږي، او د پښتنوالي د ښېګړو احتوا هم موږ ته اوس ممکنه نه ده، نو به دا بحث لنډ کوو او فقط د پښتنوالي او پښتو ځيني تاريخي نتايج به وښيو ، چي پخوا د دې پښتنوالي لمر پر نړۍ څه تجليات درلوده، او پښتانه د دغو روحياتو او سپېڅلو اخلاقو په اغېزو څومره لوړ سوي وه؟ او په تاريخ کي د پښتو او پښتنوالي څه نخښې سته؟ دا تاريخي کتنه به هم لنډه وي .

د پښتنو د لمر ځلښت په تاريخ کې

د پښتنوالي روح، لکه لمر داسي دی، چي هر وخت په بريښ او ځلښت کي و او دی. د پښتنوالي اخلاق او د پښتنو روحي او عقلي مزاج او د دوی معنوي جذبات او غرايز، د دوی سپېڅلي مشاعر داسي دي، چي هيڅ وخت يې ځان نه دی پټ کړی او پښتون ته يې تاريخي لوړتوب او شهرت هم بخښلی دی، په زړو آريانانو کي تقريباً درې تر څلورو زرو کالو د مخه هم پښتنو شهرت درلود. د هند په زاړه کتاب ريګويد کي د دوی نوم په "پکنه" سره راغلی دی. او په هغو لسو کامونو کي شمېرل سوی دی، چي دوی د آريانانو زوړ تاريخي جنګ کړی و .

نينوس او سميلراميس د آشور شاهانو د خپل عظمت په وخت کي هم پر باختر خپلي حملي کولې، اما د دې ځای خلکو سخت جنګونه ورسره وکړه د آشور د ميخي خطو زاړه آثار چي پيدا سوي دي، دا ښيي چي 1100 کاله تر مېلاد د مخه يو آشوري بريالی تګلات فالازار Tagalath Phalazar په دوخلو ښېتو قبيلو کي اراکوتو(ارچوتوس(، هراهوتي او نيسع او نيسا هم ذکر کوي، مګر د غو قبايلو دا فاتح ببوته مات کی او ځان يې آزاد کی اركوتو(ارچوتوس) خو د يونانيانو آراکوسيا Arachosia يعني قندهار دی، چي په پهلوي رخوت وه او عربو رخج او رخد کړ

هراهوتي harahuate چي په اوستا کي هم راغلی او په ريګويد کي سوس وتي ذکر سوی دی، ارغنداو دی

اما نيسع يا نيسا غالباً اوسنی نېش دی، چي د قندهار شمالي مغربي خوا ته کاين دی او د زاړه مدنيت آثار هم پکښې ښکاريږي، او مسعودي اسلامي مؤرخ(332ھ) د بست او داور او رخج سره يو ځای د(نېس) په ډول راوړی دی له دې څخه ښکاره سوه، چي پښتانه پخوا هم يو توريالی قوم و او د پرديو مريي توب يې نه مانه.

هيروډوټس د يونان زوړ مؤرخ چي تر ميلاد د مخه(425-480) کاله اوسېدی، پښتانه د "پاکتويس Paktves "په نامه او د پښتنو اوپربدي قبيله يې "اپاروتي "راوړې ده.

د مؤرخينو پلار هيروډوټس وايي :

"هغه خلک چي د هند شمال ته د "پاکتي ايکي "په مملکت کي پراته دي، د هستوګي ډول يې د باکتريانو(بلخيانو) دی، دوی خورا توريالي او جنګيالي دي، چي د خشيارشا(486-465 ق م) هخامنشي فاتح سره وه او پوستينان يې اغوستي وه، لويي_لويي د غشو لښندې او خپلي وطني چړې(پېش قبض) يې درلودې "

هلبرانټ Hellebrandtr ليکي:

"په ريګويد کي راغلي دي، چي په آراکوسيا(قندهار) کي يوه قبيله ده، چي (واسوديوا يې باچا او د ده زوی سوداس) و ، دې قبيلې د سند هـ تر روده پوري برې وموند او جنګي کارنامې يې د افسانو او نقلو په ډول مشهوري وې تر ميلاد د مخه(329-327 ق م) چي مقدوني سکندر د افغانستان پر خوا هندوستان ته تېرېدی، پښتنو د دې بريالي سره خورا سخته مقابله وکړه، د قندهار خلکو د ده سره جګړې وکړې، د نورو پښتنو په غرو کي هم سخت زحمتونه پر ورغله، د صوات په لته کي د يونان دا فاتح چي ټوله آشيا يې نيولې وه، ټپي هم سو.

د سکندر سره د پښتنو مقابله خورا شهرت لري، د پښتونخوا يو غر په يونانيانو کي خورا مشهور دی، چي د يونان زوړ افسانوي پهلوان "هرکول " هم دا غر نه و نيولی، مګر سکندر پر دې غره يرغل وکئ او پښتنو ډېر يونانيان پکښې مړه کړه.

سکندر په پای کي مجبور سو او له ډېرې پر شا سو ، وروسته چي پښتنو دا ځای تخليه کئ، نو سکندر ځني تېر سو ، يعني سکندر په خپل قوت پښتانه نکړه مات.

آريان او کنټ کورټ د دې غره قوم(Arne آرن) مګر يو بل مؤرخ ډيوډوره يې Arnas ليکي چي دا غر په تاريخ کي "عجيب غر "بلل سوی، چي د پښتنو د مېړانې په سبب چا نسوای مسخر کولای او سکندر په خورا زحمت او داسي تلفاتو تر "پښتونخوا " تېر سو ، چي ډېر سپاهيان يې مړه او نور خورا په ستونزو سوي وو.

د ډيوډور مؤرخ په قول، نو ځکه سکندر د پښتنو له ډېرې ډېرته هند ته پر دې خوا نه راغی، ناچاره سو چي د بحيرهٔ عرب پر خوا ځان ايران ته ورسوي، او ډېر عسکر يې د لوږې او تندې څخه د بلوچستان په ريګو کي مړه او په 324 ق، م کي يې ځان فهرج ته ورساوه، تقريباً درې کاله يې د پښتنو له لاسه ناورينونه وليدل.

البرمالي مؤرخ ليکي:

چي د پښتونخوا په خاورو کي د يونان سپاهيانو داسي بدي ورځي وليدې چي دوی به دا خيال کاوه، چي د خپلو زړو پهلوانانو عمليات نوي کوي، دلته په دوی کي هم چمونه وسوه، لکه دوه ويشت پېړۍ وروسته چي په دغه ځای کي پر انګرېزانو راغله

له دغو تاريخي بياناتو څخه ښه څرګندېږي، چي پښتانه له پخوانو پېړيو څخه دغسي مستقل او آزاد او په ملېت مغرور او توريالي او ګړندي وو او د

دوی د پښتنو الي روح په هغه وختو کي هم ځلېدی او شهرت يې درلود، چي ټولو موْرخينو د دوی ښېګړي ذکر کړي او د آريانانو په زړو کتابو کي يې نوم هم ذکر سوی دی.

د ګريکو بوديک مدنيت

صنايع د هر مدنيت او هر ثقافت نمايندګي په ښه ډول کوي، حتی د ډېر ځله پوهان په صنايعو څخه د مللو افکار او روحيات هم معلوموي پر صنعت باندي، محيطي عوامل او سياسي او تاريخي حوادث هم اغېزه کوي.

يو صنعت چي له يوه محيطه بل ته نقل سي په دې نوي محيط کي نوی رنګ مومي او د دې محيط پر تقاضا ځان سم کي، لکه د مخه چي مو وويل د سکندر د فتوحاتو پر وخت په پښتونخوا کي ډېر يونانيان پاته سوه او چي سکندر ولاړ نو دوی په باختر کي يو سلطنت جوړ کی، دوی خپل يوناني ثقافت او مدنيت ورسره راوړی و، وروسته 600 کاله تر ميلاد د مخه د هندوستان د بودا دين هم دې خوا ته راغی، دا دوه مدنيته سره ګډ سوه، د پښتنو روحي تجليات وو، چي دلته يې يو تاريخي مدنيت چي نه د هند و، نه د يونان ايجاد کئ، دا مدنيت او صنعت چي د پښتونخوا د خلقو قريحې او د دوی محيطي او اجتماعي او روحي عواملو منځ ته راوړی و، د اسلام تر راتلو پوري دلې و، په باميان، باختر قندوز او د کابل شمالي خواوي، هډه، پېښور، ټکسيلا او د اټک ها خواته يې ډېر ښه ـ ښه آثار اوس هم موندل کيږي. د دې صنعت نفوذ او سنيو موْرخينو لکه :هاکن فرانسوی، فوشه، جون مارشل انګليس، ګوډار او نورو په ښه ډول پلټلی دی او دا را ښکاره کوي، چي د پښتنو تاريخي عظمت د صنعت او فکر او فلسفې او سياست له خوا هم خورا ټينګ و. او اغېزې يې په هند کي تر کشميره پوري تللي وې، لکه د کشمير د ډورک او ټکسيلا د اولي اونک ستونونه چي دا اغېزې ښه ښکاره کوي

د عربو او اسلام برى

موږ د مخه د پښتنو د روحياتو په بحث کي وويل، چي دوی زاړه مبادي ښه ساتي او چي نوي مبادي يې ومنل بيا يې نو ژر پر پرېږدي.

د اسلام مقدس دين چي پښتنو ته راغی، نو دوی لومړی د مسلمانانو سره ډېري سختي مقابلي وکړې، مګر وروسته چي دوی دا مقدس دين قبول کئ، نو يې داسي فداکارۍ ورته وکړې، چي يو لوی مملکت، لکه هند د دوی په توره د اسلام په دين مشرف سو .

احمد بن يحی بغدادي اسلامي موْرخ چي په بلاذري مشهور دی په(255 هـ) کي ليکي:

"د هجرت په 30 کال ربيع بن زياد بن انس حارثي د سيستان له خوا په هرمند او داور راغی او وروسته يې بست او زابل(قندهار) فتحه کړ، مګر د سيستان د رزنج خلکو خپل اسلامي امير ايستلی و، نو حضرت علي(رض) بېرته د جمل تر جنګ وروسته ونيوی، د حضرت معاويه(رض) په عصر کي بيا مسلمانانو هغه ځايونه ونيول، چي خلک يې له اسلامه بېرته اوښتي وه، کابل هم په دغو کي و، وروسته بيا د کابل پاچا رتبيل مسلمانان و ايستل، مګر بېرته مسلمانانو کابل، بست، رخج، داور ونيول، د عبدالملک بن مروان(65-86 هـ) په عصر کي بيا د رتبيل سره جنګونه وسوه او دا خواوي له 30 څخه بيا تر 100 هـ کاله مسلمانانو څو واره فتح کړې "

په دې ډول پښتنو لومړی د مسلمانانو فاتحينو سره کلکي مقابلې وکړې، مګر وروسته چي د اسلام په پاک دين سو، نو بيا يې دې دين ته ښې فداکارۍ وکړې، هغه وخت چي د سند اسلامي فاتح محمد بن قاسم د 90 هجري کال په حدودو کي ملتان او سند فتح کول، د دې اسلامي بريالي سره پښتانه هم وه او پر هغه خوا يې اسلام خپور کئ.

په(375 هـ) کي د پښتنو لوديانو څخه يوه بريالي شېخ حميد په ملتان کي د سلطنت اساس کېښود، دې پښتون او د ده کورنۍ تر ډېره په پښتنو اله خپله پاچهي وچلوله او د هندوستان د راجګانو څخه يې ځان وساتی.

وروسته چي امير ناصر سبکتګين په 367 هـ کي د غزني پاچا سو، پښتانه د دې پاچا ملګري سوه او دې پاچا هم د زابل(قندهار) له پښتنو سره خپلوي وکړه، ځيني موْرخين وايي، چي د ده په لښکر کي چي د هندوستان د حملو دفاع يې کوله، دوه زره يا لس زره، پښتانه وه د ملتان له لوديانو سره هم د سبکتګين د خپلوۍ له امله دوستانه روابط درلوده.

تر دې وروسته د سبکتګين زوی زابلي محمود چي مور يې د کندهار پښتنه وه، د غزني شاهنشاهي لوړه کړه، پښتنو د خپل خوريي سره ډېر کومکونه وکړه، د هندوستان فتوحات او د بخارا، ايران برى ټوله د پښتنو په توريالیتوب وه، يميني د غزنوي عصر موْرخ وايي: چي پښتانه د اجل په څېر يا د وږي زمري په ډول پر غليم ورتله، پر کوتلو خاته، لکه بر ښښنا پر زنګلو ننواته، لکه هوسۍ پر غرو لوړېده، لکه سېل په غرو کي شېوه کېده "

يو پښتون د هندوستان په فتوحاتو کي د پښتنو مېړانه په دې بيتو کي په فخر او حماست بيانوي:

تـر کـو نامردو داسي ودنګل له نام و ننګه
زه يو پښتون وم چي ولاړ وم د سلطان تر څنګه
توره په لاس په ســره اور د عرصات وختم
له بت شکن ســره بــه دژ د سومنات وختم

پښتانه موْرخين د پښتنو جنګي مشرانو او ملکانو نومونه، چي د سلطان محمود په لښکر کي وه، بيانوي، يو جنرال يې خالو خان و، په دې لنډۍ کي

هم له کومله د دې جنرال د لښکرو راتګ ښوول سوی دی:
چې د خالو لښکرې راســـي!
زه به ګومل ته د خپل يار ديدن له ځمه
دغه د پښتنو کومک و، چې د محمود زوی مسعود د ايران په فتوحاتو کې موفق او وروسته يې وغوښته چې ولاړ سي، بغداد هم فتح کې او د اسلامي خلافت مرکز غزني ته رانقل کې او غزنوي شاهان د ايشيا او اسلام په پاچهۍ ومنل سي
تر غزنوي پاچهانو وروسته د غور پښتانه برياللي سوه، دوی هم د پښتنوالي د روح په برکت ټوله هند فتح کئ، د غوري سلطان شهاب الدين مېړاني د قطب الدين ايبک برياليتوب او بيا په هند کې د پښتنو پاچهانو کارنامې تاريخ نسي هېرولای، د سوريانو پښتنو شاهي، خو په هند کې د عدالت او عظمت او مدنيت دوره وه، د شېرشاه سوري عمرانات او د ثقافت او تمدن خدمتونه د تاريخ په زړو ليکي تر اوسه هم د هند په مختلفو رياستونو کې د غو پښتنو کورنۍ حکمراني لري.
د کورګانيانو په پاچهۍ کې چې لومړی پښتانه د بابر په ملاتړ ودرېدل او هند يې ورسره فتح کئ، وروسته د ډهلي ګورګانيانو وغوښته چې د دوی خپل فطري حق يعني آزادي ځني سلب کئ، مګر پښتنو خو مريي توب نه مانه، نو په دې دوره کې پښتانه ټوله پر خپله ننګه ولاړ وه، چې تر پايه يې خپله آزادي له لاسه ورنه کړه.
د پښتنو ملي پهلوان او نامتو سردار او اديب خوشحال خان خټک د دې ملي جنګو سردار و او د پښتنو ملي اديبانو د خټکو کورنۍ او د مومندو توريالیو د پښتنوالي د استقلال غوښتنو روح ښه ښکاره کئ او د ګورګانيانو پر خلاف يې په خپل ملت کې داسي تبليغات وکړه، چې په پای کې د پښتنو له مريي توبه ناکامه سوه.
پخپله په افغانستان کې هم پښتانه د برم او جلال خاندان وه، د هوتکو او مرحوم حاجي ميرويس خان مېړانه او د ده د کورنۍ محمود او اشرف فتوحات خو ښکاره دي.
بيا د نادر افشار په مقابل کې د پښتنو ټينګار د پښتنوالي يوه ننداره وه، د هرات د ابداليانو جنګونه د دې فاتح سره مشهور دي، يو کال د قندهار ښار محاصره وه، په دې په پافشاري کې د پښتون شاه حسين او سيدال خان ناصر سپه سالار مېړانه زموږ نه هېرېږي.
د هند له خوا چې نادر افشار بېرته راځي، دې فاتح د خپلو غنايمو د ساتني لپاره د خيبر پښتنو ته د لاري ججه ورکړه، نو ځني راتېر سو، ځکه چې ده ته د پښتنو د توري بريښ ښه ښکاره و.
تر نادر افشار وروسته چې اعليحضرت لوی احمد شاه بابا د پښتنو باچا سو، نو دې ښاغلي پښتون د پښتنو د پښتنوالي لياقت او کشورکشايي ښه وچلوله، احمد شاه بابا د خپل ښاغلي پښتون ملت په ملګرۍ او توره اووه اته واره پر هند يرغلونه وکړه، د هند مسلمانان يې د کفارو له تسلطه وژغورل د مرهټو جنګ د هندوستان له لويو جنګو څخه دی، چې پنځوس شپېته زره پښتانه تقريباً لسو لکو تنو سره وجنګېدل، ټوله يې مات کړه، تر دوو لکو تنو پوري يې مړه کړه او مرهټيانو ملا يې ور ماته کړه اې مارسډن انګليسی مؤرخ وايي:
"احمد شاه په آسانۍ سره د ډهلي پاچا سو او لکه محمود غزنوي او محمد غوري څو واره يې پښتانه په هندوستان راوبهول" . . .
کرانټ ډفه انګليسی مؤرخ ليکي:
"د پاني پت جګړه د هندوستان د مهابهارت تر جګړې وروسته لو جګړه ده، په درو ورځو کې پښتنو لويه فتحه وګټله "
يو پښتون شاعر برهان خان چې په دې فتوحاتو کې د احمد شاه بابا سره و، د دې جنګ سببونه د پښتانه شهنشاه له خولې داسي بيانوي:
احـمد شاه بادشـــاه په جارو وويله
د غـــزا په نيـــت ووزمه له کابله
يا به قتل کړم کفار په هندوستان کي
يا به پرې کړمـه کله پرې باندي خپله
په دې ډول احمد شاه بابا د پښتنوالي په ننګه هندوستان ته څو واري ولاړ، او د خپلو اسلافو محمد او محمود ياد يې تازه کئ، د پښتنو لويه لمن له دې ښه ښکارېږي، چې احمد شاه بابا که څه هم هند فتح کئ، بخارا يې ونيوله، پر خراسان يې تسلط وموند، مګګر په دغو سرو هيوادو کې يې د هغه ځای بادشاهان بېرته په شاهۍ کښېنوله او د پښتنوالي لوړ همت او عاليجنابي يې ثابته کړه، تر احمد شاهي دورې وروسته هم د پښتنوالي روح مړ نه و، ډېر ځله يې شاوخوا بريښ کاوه، وزير اکبرخان غازي د کابل او جلال آباد جهادونه او د سردار محمد ايوب خان غازي د ميوند غزا او بيا د غازي محمد نادر شاه شهيد د ټل او جنوبي خوا جهادونه نه هېروي.

تر دې ځايه مو د پښتنوالي د ورځ ځيني رڼاوي او برېښناوي په تاريخي ادارو کې ښکاري کړې، دا خو يوه لنډه تاريخي کتنه وه، که مو مفصل ليکلای، نو د پښتنو د توري او اخلاقي اقتدار پرته، د دوی مدني او عمراني او ادري خدمتونه هم ډېر دي، چې ليکل يې بېل ـ بېل کتابونه غواړي، په پښتنو کې

علما او د فن او پوهي خاوندان او بريالي شهنشاهان او نامتو دلاوران او پهلوانان تېر سوي دي، لنډه خو يې دا چي د پښتنو الي روح يو ژوندی او نه مړ کېدونکی روح دی، چي نن ورځ پر پښتنو او د دې زمانې پر ځلمو لازمه ده، چي خپل مفاخر او د پلرو او نيکو د پښتنوالي ښېګڼې را ژوندۍ کي او د خپل مليت په روڼ تاريخ وويا ړي، ما دا څو کرښي د پښتنوالي په علمي پلټنه او سپړنه کي اوس وکښلای سوې او خپلو پښتنو ته مي وړاندي کړې، ګوندي د تېرو پښتنو اروا خوښ او د اوسنيو ځلمو لپاره د پښتنوالي درس وګرځي .

نتيجه

تر دې ځايه مو د پښتنوالي د ورځ ځيني رڼاوي او بربښناوي په تاريخي ادارو کي ښکاري کړې، دا خو يوه لنډه تاريخي کتنه وه، که مو مفصل ليکلای، نو د پښتنو د توري او اخلاقي اقتدار پرته، د دوی مدني او عمراني او ادري خدمتونه هم ډېر دي، چي ليکل يې ببېل ـ ببېل کتابونه غواړي، په پښتنو کي علما او د فن او پوهي خاوندان او بريالي شهنشاهان او نامتو دلاوران او پهلوانان تېر سوي دي، لنډه خو يې دا چي د پښتنوالي روح يو ژوندی او نه مړ کېدونکی روح دی، چي نن ورځ پر پښتنو او د دې زمانې پر ځلمو لازمه ده، چي خپل مفاخر او د پلرو او نيکو د پښتنوالي ښېګڼې را ژوندۍ کي او د خپل مليت په روڼ تاريخ وويا ړي، ما دا څو کرښي د پښتنوالي په علمي پلټنه او سپړنه کي اوس وکښلای سوې او خپلو پښتنو ته مي وړاندي کړې، ګوندي د تېرو پښتنو اروا خوښ او د اوسنيو ځلمو لپاره د پښتنوالي درس وګرځي.